

ΝΟΜΙΚΟ ΒΗΜΑ

ΤΟΜΟΣ 52

ΙΟΥΝΙΟΣ - ΙΟΥΛΙΟΣ 2004

ΤΕΥΧΟΣ 6

ΤΟ «ΔΙΚΑΙΩΜΑ» ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 120 §4 Σ*

**(Μεταξύ ηθικο-πολιτικού δικαιώματος, πραγματικού γεγονότος
και εκδήλωσης συνταγματικού πατριωτισμού)**

ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ

I. Η ιστορική και πολιτειακή σημασία της συνταγματικής ρήτρας προστασίας του Συντάγματος

α) Η αντίσταση ως εγγύηση προστασίας του Συντάγματος

Η ρήτρα του ακροτελεύτιου άρθρου όλων των ελληνικών συνταγμάτων, που αναθέτει την τήρηση του Συντάγματος στον «πατριωτισμό των Ελλήνων» (: «**Η τήρησις του Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων**») αποτελεί μίαν ιδιαιτερότητα του εθνικού μας συνταγματισμού, που δεν απαντά με αυτήν τη μορφή σε άλλα συντάγματα και που αξίζει για τον λόγο αυτό να τραβήξει για λίγο την προσοχή μας, τόσο τη νομική όσο και την πολιτειολογική. Παρόλη τη σχετικά μικρή νομική αποτελεσματικότητα της διάταξης, η πολιτική και συμβολική της, ακόμη και σήμερα, σημασία, όπως έδειξε άλλωστε και η ιστορία της, δεν είναι αμελητέες.

Από τα πρώτα βήματά του ο ελληνικός συνταγματισμός διατράνωσε την πίστη του ότι η *προστασία του Συντάγματος* δεν μπορεί παρά να είναι, κατά πρώτο και κύριο λόγο, *υπόθεση των Ελλήνων πολιτών και του ίδιου του λαού*. Η προστασία του *επαφίεται*, ως θεμελιώδης συνταγματική αξία, στην *πατριωτική συνείδηση των πολιτών* και εξαρτάται κυρίως από τη δημοκρατική τους εγρήγορση¹. Ο Λαός που δημιούργησε με την εθνική επανάσταση του 1821 το ελληνικό συνταγματικό κράτος και το δημοκρατικό πολίτευμα είναι ο πλέον αρμόδιος και ο καταλληλότερος να τα υπερασπιστεί, όταν απειλείται η υπόστασή τους.

Η ρήτρα της τήρησης και προστασίας του Συντάγματος απαντά στα πρώτα
NoB 52

επαναστατικά συντάγματα. Η Τρίτη Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνος, επαναλαμβάνοντας αυτολεξεί σχετικό ψήφισμα της Δεύτερης Συνέλευσης που συνήλθε στο Άστρος, διακήρυξε το 1827 ότι:

«Α' Το αυτό Πολίτευμα, υπό το όνομα "Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος" αναγνωριζόμενον εφεξής, αφιερύται εις την πίστιν της Βουλής, του Κυβερνήτου και του Δικαστικού, διά να διατηρήται εν ακριβεία αφιερύται εις την εύνοιαν των λαών και εις τον πατριωτισμόν παντός Έλληνας, διά να ενεργήται καθ'όλην την έκτασιν.

Β' Επ' ουδεμία προφάσει και περιστάσει δύναται η Βουλή ή η Κυβέρνησις να νομοθετήση ή να ενεργήση τι εναντίον εις το παρόν Πολιτικόν Σύνταγμα».

Η ίδια ρήτρα συμπυκνωμένη σε μια μόνο φράση αποτυπώθηκε στο άρθρο 107 του Συντάγματος του 1844 και έκτοτε επαναλήφθηκε πανομοιότυπα σε όλα τα μεταγενέστερα συντάγματα μέχρι το Σύνταγμα του 1952, όπου βρήκε καταφύγιο στο άρθρο 114 και έγινε σύνθημα πολιτικό στις λαϊκές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του '60.

Με το Σύνταγμα του 1975 η ρήτρα εντάχθηκε στο άρθρο 120 §4 και, αφού αντικαταστάθηκε η λέξη «αφιερύται» με την νοηματικά καταλληλότερη «επαφίεται», προστέθηκε μια δεύτερη φράση, η οποία ορίζει ότι (οι Έλληνες) «δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία». Η ερμηνευτική αξία της προσθήκης είναι, πάντως, αμφίβολη, διότι εντείνει αντί να αίρει τις λογικές και νομικές αντινομίες, που περιέχει κάθε καταγραφή του «δικαιώματος» αντίστασης σε θετό κείμενο, κάθε απόπειρα εκνομίκευσης της

1. Ειδικά για τη σημασία αυτή της ρήτρας, βλέπε την εξαντλητική μελέτη του Nicos M. Rotis, *Le Peuple et L'Etat, Essai sur la clause finale des Constitutions helléniques de 1844 à 1952*, Paris, LGDJ, 1987, ιδίως σ. 339-409 και 462-498.

πρίσμα του Δικαίου, όπως θα δούμε πιο κάτω. Η αξία της προσθήκης εντοπίζεται, πάντως, στην αποσαφήνιση ότι η «αφιέρωση της προστασίας του Συντάγματος στον πατριωτισμό» θεμελιώνει και νομιμοποιεί «δικαίωμα αντίστασης», το οποίο όμως ανακύπτει μόνον σε περίπτωση «κατάλυσης» και όχι απλής παραβίασης του Συντάγματος.

Παρόλη την προφανή «ηθικο-πολιτική» σημασία της συνταγματικής αυτής διακήρυξης, η συνταγματική σημασία της δεν πρέπει να παροράται. Αποτέλεσε το τυπικό θεμέλιο της αντίστασης των πολιτών σε απόπειρες κατάλυσης του Συντάγματος², και παρέσχε, τον 19^ο αιώνα, ένα, πρώτο έρεισμα για τη δικαιολόγηση του δικαιώματος και καθήκοντος των δικαστηρίων να ελέγχουν τη συνταγματικότητα των νόμων³, με βάση το πολιτικό επιχείρημα «ότι οι πολίται όλοι

πρέπει να ώσιν άγρυπνοι ως προς την τήρησιν των συνταγματικών ελευθεριών, αλλά δι' όλων των νομίμων μέσων [...] και διά της προσφυγής ενώπιον των δικαστηρίων, όταν τοιαύτη προσφυγή γίνεται ενώπιον αυτών»⁴.

Η θεσμική και πολιτική σημασία του άρθρου 107 του Συντάγματος του 1844 είχε, άλλωστε, επιγραμματικά επισημανθεί στην εισήγηση της συντακτικής επιτροπής στην Α΄ Συντακτική Συνέλευση του 1843, χαρακτηριστικά αποσπάσματα της οποίας παραθέτει στο οικείο κεφάλαιο του Συνταγματικού Δικαίου και ο Αλέξανδρος Σβώλος⁵: «Ήδη εφθάσαμεν εις τελευταίον μεν αλλά κυριώτατον του Συντάγματος», διότι «πάντα τα· άλλα, όσα εψηφίσατε μέχρι τούδε είναι η έκφρασις των ευχών σας και των του Έθνους ευχών, το δε 107 άρθρον ο τρόπος, δι ού αι ευχαί υμών θέλουσι πραγματοποιηθή· εκείναι αποτελούσι το

*Η μελέτη αφιερώνεται στη μνήμη του σεμνού και αφανούς εργάτη της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου Νίκου Ρώτη, συνεργάτη για πολλά χρόνια του «Νομικού Βήματος». Η άγνωστη και αναξιοποίητη, δυστυχώς, στην Ελλάδα διδακτορική διατριβή του «Le Peuple et L' Etat, Essai sur la clause finale des Constitutions helléniques de 1844 à 1952», στάθηκε για μένα αφορμή και οδηγός της παρούσας μελέτης. 2. Για το «δικαίωμα» αντίστασης ειδικά, βλ. Φ. Σπυρόπουλου, Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 §4 του Συντάγματος, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1987, ιδίως σ. 25, 51 επ., 65 επ.

3. Βλέπε εκτενέστερα τα όσα αναφέρει ειδικά για το θέμα αυτό ο Γ. Δρόσος, Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, Αντ. Σάκκουλας, 1996, σ. 181-192. Τη νομική σημασία της διάταξης του άρθρου 114 του Σ 1952 αρνείται ρητά ο Χρ. Σγουρίτσας, ο οποίος αναφερόμενος σε αυτήν αποκρούει την άποψη ότι αποτελεί έρεισμα για την «στήριξιν του δικαιώματος των δικαστηρίων να ελέγχουν την συνταγματικότητα των νόμων» (Χρ. Σγουρίτσα, ΣυντΔίκ. τόμ. Β, τεύχ. α΄, Αντ. Σάκουλας, Αθήναι, 1964, σ. 55). Ο Ν. Ν. Σαρίππολος, (ΣυστΣυντΔίκ. τόμ. Β΄, 1923, σ. 335) αντίθετα, θεμελιώνει την εξουσία αυτή των δικαστηρίων στο αντίστοιχο ακροτελεύτιο άρθρο 110 του Συντάγματος του 1864/1911.

4. Αγόρευση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Δ. Τζιβανόπουλου, στην 169/1893 (Β΄ Τμ.), Δ΄ Θέμις, (1893), σ. 388, όπως παρατίθεται και σχολιάζεται από τον Γ. Δρόσο, ό.π., σ. 188-191.

5. Α.λ. Σβώλος, ΣυντΔίκ., 1934, σ. 102 και Ν. Rotis, ό.π., σ. 401.

σώμα του πολιτεύματος, την δε ζώσαν και ενεργόν ψυχήν» του Συντάγματος «δίδει το 107 άρθρον», διότι «δεν είναι τόσον δύσκολον το ν' αποκτήση τις τα καλά, όσον το να δυνηθή να διατηρήση ταύτα»... «Το μόνον δε μέσον, δι'ού κατορθούνται εις τα έθνη, και κατορθωθέντα διατηρούνται τα αγαθά, είναι ο πατριωτισμός. Ο πατριωτισμός έδωκε το μεγαλείον του ονόματος εις τον Έλληνα, ο πατριωτισμός παρακολούθησε πάντοτε και παντού κατά πόδα αυτόν, ο πατριωτισμός ανέδειξεν αυτόν εκ δούλου ελεύθερον, ο πατριωτισμός απήλλαξεν αυτόν της ξενικής καχεξίας, εις τον πατριωτισμόν επομένως του Έλληνος έκρινεν εύλογον η επιτροπή ν' αναθέση το τιμαλφέστατον χρήμα του Συντάγματος ...»⁶.

Ιστορικά η αντίσταση γεννήθηκε και διαπλάστηκε εννοιολογικά στην κλασσική Ελλάδα την εποχή της πόλης-κράτος ως πράξη άρνησης και αντίθεσης στην τυραννία⁷. Ο τύραννος συμβολίζει και ενσαρκώνει την αυθαίρετη και καταχρηστική, προσωπική άσκηση της εξουσίας, την οποία έχει καταλάβει προηγουμένως αθέμιτα διά του σφετερισμού της χρησιμοποιώντας δόλια ή παράνομα μέσα και ενεργώντας πραξικοπηματικά. Η εξουσία του τυράννου είναι μια *de facto* εξουσία, που ασκείται αυθαίρετα και

αυταρχικά χωρίς κοινά αποδεκτή νομιμοποιητική βάση. Εμφανίζεται ως κατάσταση προσωρινή σε περιόδους μεταβατικές, μετάβασης από ένα καθεστώς στο άλλο, από τη βασιλεία στη δημοκρατία ή σε περιόδους κρίσης και εκφυλισμού της δημοκρατίας. Η αντίσταση ως *έμπρακτη άρνηση της τυραννίας* αποκτά νόημα και προσλαμβάνεται ως πράξη θεμιτή και δικαιολογημένη, όταν ενεργείται στο όνομα της Πόλης και για λογαριασμό των πολιτών της, όταν δηλαδή έχει ως σημείο αναφοράς και δικαιολογία την κοινότητα των πολιτών⁸.

Στον ύστερο μεσαίωνα μέχρι την γαλλική επανάσταση υπό την επίδραση των θεωριών του φυσικού δικαίου, το δικαίωμα αντίστασης αρχίζει και διαμορφώνεται ως *πράξη θεμιτή και δικαιολογημένη απέναντι σε μια αθέμιτη, καταπιεστική και δεσποτική εξουσία που παραβιάζει και δεν σέβεται τις θεμελιώδεις αρχές του φυσικού δικαίου, που ανταποκρίνονται στην ανθρώπινη φύση και στην ιδέα της Δικαιοσύνης*.

Στη γαλλική επανάσταση η αντίσταση κατά της καταπίεσης συγκαταλέγεται μεταξύ των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου και μνημονεύεται ρητά στο άρθρο 2 της γαλλικής διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου δίπλα στην ελευθερία, την ασφάλεια και την ιδιοκτησία. Η διακήρυξη

6. Πρακτικά Συζητήσεων της «Της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως» (ανατύπωση, Αντ. Σάκκουλας, 1993) σ. 510-511. Για την ιστορική σημασία της Α' Εθνικής Συνελεύσεως των Ελλήνων, βλ. Γ. Αναστασιάδη, «Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις» Εθνική Συνέλευση (1843-1844), University Studio Press, 1992.

7. Eric Desmons, *Droit et devoir de résistance en droit interne*, L.G.D.J., 1999, σ. 23-36.

8. Εκτενέστερα για όλα αυτά, Γ. Κασιμάτης, Η αντίσταση, σε *Μελέτες, II, Κράτος και Πολίτευμα*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2000, ιδίως σ. 78-88. Στην ακραία του μορφή το δικαίωμα αντίστασης ταυτίζεται με την τυραννοκρατία ή βασιλοκτονία, βλ. σχετικά, Franz Neumann, *Τα όρια της δικαιολογημένης ανυπακοής*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2003, σ. 9-15.

της 24^{ης} Ιουνίου του 1793 την θεωρεί συνέπεια όλων των άλλων δικαιωμάτων του ανθρώπου και αναγορεύει το δικαίωμα στην εξέγερση ως το πιο ιερό των δικαιωμάτων και το πιο απαραίτητο των καθηκόντων⁹.

β) Η αντίσταση ως «δικαίωμα» και οι αντινομίες της δικαιοματικής θεώρησής της

Η συμβολική και πολιτική σημασία της διάταξης είναι προφανής. Αλλά όσο έκδηλη είναι η συμβολική της αξία, αφού απευθύνεται στην πατριωτική συνείδηση των πολιτών, άλλο τόσο αμφίβολη και αμφισβητούμενη είναι η νομική της σημασία.

Η συνταγματική θεωρία¹⁰ αντιμετωπίζει την ακροτελεύτια αυτή διάταξη των ελληνικών συνταγμάτων ως ρήτρα που καθιερώνει για άλλους ένα «φυσικό» και για άλλους ένα «θετό» ατομικό δικαίωμα. Ανάλογα με τη θεωρητική τους τοποθέτηση οι μεν οπαδοί του φυσικού δικαίου βλέπουν σε αυτήν ένα δικαίωμα ιερό, που πηγάζει από την φύση του ανθρώπου και υπάρχει πέρα ή ανεξάρτητα από τη θετική του κατοχύρωση, ενώ οι νομικοί θετικιστές αναγνωρίζουν ένα ατομικό δικαίωμα που θεσπίζεται και οργανώνεται ρητά από το ίδιο το Σύνταγμα¹¹.

Ως φυσικό δικαίωμα, η προστασία του Συντάγματος εξομοιώνεται με το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να αντιστέκεται στην τυραννία και στα καταπιεστικά ή αυταρχικά καθεστώτα. Θεμελιώνεται στο φυσικό δικαίο από το οποίο και αντλεί την ισχύ και το κύρος του. Υπέρκει του θετού δικαίου και προϋπάρχει λογικά του κράτους και του συντάγματος. Ανήκει ως υπερθετικό ή ηθικό δικαίωμα στο άγραφο δίκαιο, στους άγραφους νόμους της ανθρώπινης φύσης, γι' αυτό, και όταν βρεθεί να συγκρούεται με τους γραπτούς κανόνες μιας καταπιεστικής και άδικης ή ανελεύθερης νομιμότητας υπερισχύει εκείνης. Ιστορικό πρότυπο αντίστασης κατά του άδικου γραπτού δικαίου η απείθεια της Αντιγόνης στη διαταγή του Κρέοντα να μην θάψει τον αδελφό της Πολυνείκη.

Για τους θετικιστές, αντίθετα, το δικαίωμα αντίστασης, εφόσον αποσκοπεί στην προστασία της συνταγματικής νομιμότητας ή της συνταγματικής τάξης, υπάρχει, επειδή το προβλέπει ρητά το ίδιο το συνταγματικό κείμενο και ενεργοποιείται στο μέτρο που πληρούνται οι προϋποθέσεις της θετής πρόβλεψής του¹².

Ωστόσο εγκλωβισμός του «δικαιώματος» αντίστασης στα ασφυκτικά περιθώρια της αντιπαράθεσης «φυσικού» και «θετικού

9. Βλέπε σχετικά, Eric Desmons, ό.π., σ. 58-66.

10. Βλέπε κυρίως Γ. Κασιμάτη, «Η αντίσταση», στο *Μελέτες, II, Κράτος και Πολίτευμα*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2000, σ. 73-125· και Φ. Σπυρόπουλου, ό.π., σ. 100-105. Για το ίδιο θέμα από τη γαλλόφωνη βιβλιογραφία βλ. αντί άλλων G. B u r d e a u, *Les libertés publiques*, I.G.D.J., Paris, 1966, σ. 87-88.

11. Για τη σχέση του δικαιώματος αντίστασης με το φυσικό και θετικό δίκαιο βλ. αντί άλλων Eric Desmons, *Droit et devoir de résistance en droit interne*, I.G.D.J., 1999, σ. 50-66.

12. Αυτό συμβαίνει π.χ. με το δικαίωμα αντίστασης στη συνταγματική τάξη της Γερμανίας, όπου αναγνωρίζεται ρητά στο Θεμελιώδη Νόμο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας στο άρθρο 20 εδάφιο 4 ότι «Όλοι οι Γερμανοί έχουν το δικαίωμα να αντιστέκονται εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να ανατρέψει την συνταγματική τάξη». Βλ. σχετικά Olivier Jouanjan, *Le droit de résistance dans la loi fondamentale de la République Fédérale d'Allemagne*, εισήγηση στο Colloque International, «Le droit de résistance à l'oppression», Dijon, 12-13 Décembre 2002.

δικαίου» ακυρώνει τη δυναμική του και εξαφανίζει την ιδιότητα του. Τη δύναμη και το κύρος του δεν τα αντλεί ούτε από το φυσικό ούτε από το θετικό δίκαιο αλλά και ούτε από κάποια προ-συνταγματική ή υπέρ-συνταγματική δικαιοκλή τάξη διαχρονικής και οικουμενικής ισχύος¹³. Η αντίσταση γεννιέται όταν το Δίκαιο και η νομιμότητα καταργούνται, όταν δημιουργηθεί κενό δικαίου, είτε διότι η ισχύουσα νομιμότητα έχει ανατραπεί και εγκαθίσταται καθεστώς αυθαιρεσίας ή τυραννίας, είτε διότι μια νέα «νομιμότητα» επιδιώκεται να επιβληθεί μέσα από μια κατάσταση ανομίας και γυμνής βίας. Και στις δύο περιπτώσεις η αντίσταση δεν βασίζεται, για να ασκηθεί «νόμιμα» ή «νομιμοποιημένα», σε κάποιο φυσικό ή υπερθετικό Δίκαιο ή σε κάποιο προϊσχύοντα «θετό» κανόνα δικαίου, αλλά σε μια πραγματική κατάσταση εξω-δικαιοκλή – εκτός δικαίου –, που εκτρέφει μια συλλογική συνείδηση άρνησής της και αντιπαράθεσης μαζί της με σκοπό την ανατροπή της.

Η αντίσταση είναι από τη φύση της ανατρεπτική, ατίθαση σε δικαιοκλή εξορθολογισμό και απρόβλεπτη, γι' αυτό και δεν χωράει ούτε μπορεί να υποταχθεί σε θετές δικαιοκλή ρυθμίσεις. Η ένταξή της, ως δικαιοκλήματος, στο Σύνταγμα αποτελεί λογική αντίφαση¹⁴, αφού το δικαιοκλήμα ενεργοποιείται όταν η συνταγματική τάξη

έχει καταλυθεί, και άρα δεν μπορεί πλέον η άσκησή του να στηριχθεί τυπικά στην επίκληση και στην εφαρμογή μιας διάταξης που έχει παύσει να ισχύει. Αλλά ούτε και στη «νέα» νομιμότητα μπορεί να στηριχθεί, αφού αυτή δεν έχει ακόμη εγκατασταθεί. Γενικά, η αντίσταση δύσκολα συμβιβάζεται με την έννοια της νομιμότητας, είτε διότι προηγείται είτε διότι έπεται από την ίδια είτε διότι αντιτίθεται στην και παραβιάζει την υπάρχουσα νομιμότητα. Αντιστέκεται σταθερά στο Δίκαιο και σε κάθε δικαιοκλήσή της. Το δικαιοκλήμα αντιστάσεως αντιστέκεται στο Δίκαιο της αντίστασης. Χώρος του προνομιακός είναι η πολιτική και η φιλοσοφία¹⁵. Οι αντιστασιακές πράξεις, «και όταν γίνονται ως άμυνα κατά της παραβιάσεως του Συντάγματος και της νομιμότητος δεν είναι νομικόν γεγονός και επομένως δεν διέπονται εν γένει υπό του Δικαίου, τουναντίον αποτελούν άρνησιν αυτού. Η επανάστασις εν γένει δεν κρίνεται ως 'δικαιοκλήμα', διότι τοιούτον δικαιοκλήμα είναι νομικώς ανύπαρκτον»¹⁶. Αλλά και το αντίστροφο θα ήταν εντελώς παράλογο: το δικαιοκλήμα αντίστασεως κατά της επανάστασης(!)¹⁷. Δεν νοείται ούτε είναι πραγματικά δυνατή αντίσταση λαϊκή ενάντια σε μια επανάσταση του Λαού, που εξελίσσεται ή πέτυχε εγκαθιστώντας τη λαϊκή κυριαρχία.

Ακόμη και όταν ο συντακτικός

13. Όπως υποστηρίζει ο Γ. Κασιμάτης, ό.π., σ. 118-125.

14. Για τις αντινομίες του δικαιοκλήματος αντίστασεως σε σχέση με το θετικό δίκαιο και τη σχέση του με τις ηθικές αξίες του ατόμου και της κοινωνίας βλ. Augusto Cerri, Resistenza (diritto di), *Enciclopedia Giuridica*, 1991, σ. 1-7, και Franz Neumann, ό.π., σ. 19-27.

15. Βλ. εκτενέστερα Eric Desmons, Droit et devoir de résistance en droit interne, σ. 2-8 και τον Πρόλογο του Fr. Rials.

16. Αλ. Σβώλος, ΣυντΔίκ., σ. 103.

17. Φ. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 76 επ.

νομοθέτης κρίνει σκόπιμο να αναγάγει την αντίσταση σε δικαίωμα ενσωματώνοντάς την σε θετό συνταγματικό κείμενο, όπως συνέβη με το Σύνταγμα του 1975 και με την προσθήκη της φράσης «(οι Έλληνες) δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσον εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με την βία», και πάλι το «δικαίωμα» αντίστασης δύσκολα αποκτά αξία θετού δικαίου¹⁸.

Έτσι, μόνον καταχρηστικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δικαίωμα με τη νομική σημασία του όρου και να συμπεριληφθεί στον κλασικό κατάλογο των ατομικών δικαιωμάτων, αφού δεν εξαρτά το κύρος ούτε την ισχύ του από κάποια ισχύουσα νομιμότητα – ακόμη και όταν προβλέπεται από θετή συνταγματική διάταξη – ούτε ασκείται, βέβαια, προς ικανοποίηση ατομικού συμφέροντος¹⁹.

Πάντως η ιστορία μάς δείχνει ότι το δικαίωμα αντίστασης βρίσκεται στο μεταίχμιο της νομιμότητας και της παρανομίας, αναδύεται σε στιγμές κρίσης της εξουσίας, κρίνεται ως *de facto* δικαίωμα και αξιολογείται μόνον με βάση τους κανόνες και τις αρχές της νομιμοποιημένης ή ανομιμοποίητης ενέργειας και εξουσίας²⁰.

γ) *Ο «πατριωτισμός» των Ελλήνων πηγή και θεμέλιο νομιμοποίησης της αντίστασης*

Η πρώτη ερμηνευτική πρόκληση προέρχεται από τη χρήση του όρου

«πατριωτισμός» των Ελλήνων, στον οποίο «επαφίεται» η τήρηση του Συντάγματος. Η αφιέρωση της τήρησης του Συντάγματος στον πατριωτισμό έχει ως συνέπεια την αναγωγή της «φιλοπατρίας» σε συστατικό στοιχείο της συνταγματικής νομιμοφροσύνης.

Η σύνδεση του «πατριωτισμού» με το Σύνταγμα δεν είναι εξωτερική αλλά εσωτερική: ο πατριωτισμός τρέφεται και προσδιορίζεται από την πίστη και αφοσίωση που δείχνουν οι πολίτες στην αξία του Συντάγματος. Και το αντίστροφο: το Σύνταγμα και τα συνταγματικά δικαιώματα συνθέτουν ένα κράμα με τα αισθήματα, τα κίνητρα και τον τρόπο ζωής των πολιτών. Ως Σύνταγμα εδώ νοείται, άλλωστε, το πολίτευμα, δηλαδή το Σύνταγμα με την ουσιαστική και πολιτειακή σημασία του όρου. Τα δύο μαζί ενωμένα, «Σύνταγμα και πατριωτισμός», φτιάχνουν την έννοια του «συνταγματικού πατριωτισμού»²¹, που έχει για την ιστορία του ελληνικού συνταγματικού κινήματος μια ξεχωριστή σημασία, η οποία αξίζει τον κόπο να διερευνηθεί.

Θα πρέπει, πάντως, από την αρχή να διευκρινιστεί ότι δεν πρόκειται στην προκειμένη περίπτωση για αναγωγή σε κάποιο αφηρημένο συνταγματικό πατριωτισμό, που νοείται έξω από τον τόπο, την ιστορία και την πολιτική πρακτική που τον γέννησαν και τον αναπαράγουν. Ούτε, βέβαια, υποδηλώνει την υπεράσπιση κάποιου αφηρημένου προτύπου θεμελιωδών

18. G. Burdeau, *ό.π.*, σ. 88.

19. Γ. Κασιμάτης, *ό.π.*, σ. 118. Ο Αλ. Σβώλος (ΣυντΔίκ., σ. 102) για το ίδιο θέμα παρατηρεί «... ούτε σαφής αναγνώρισις δικαιώματος αντιστάσεως εξεδηλώθη, ούτε ποτέ οργανώθη το δικαίωμα τούτο».

20. Έτσι, Γ. Κασιμάτης, *ό.π.*, σ. 77 και 117.

21. Για την έννοια και σημασία του «συνταγματικού πατριωτισμού» βλέπε αντί άλλων J. Habermas, *La lutte pour la reconnaissance dans l'Etat de droit démocratique*, στο *L'intégration républicaine*, Fayard, 1998, σ. 205-243, μελέτη που γράφτηκε με αφορμή τα προβλήματα που δημιουργούνται στις πολυεθνικές πολιτικές κοινωνίες και από την ένταξη των μεταναστών στο εθνικό κράτους δικαίου.

συνταγματικών αρχών ή αξιών οικουμενικής ισχύος²², πέρα και ανεξάρτητα από το δημοκρατικό πολίτευμα που το συγκεκριμένο σύνταγμα υπόσχεται και εξαγγέλλει. Ο συνταγματικός πατριωτισμός έχει ταυτότητα και μάλιστα «εθνική», αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη χώρα ή πατρίδα και όχι στις χώρες όλου του κόσμου. Αφορά και αναφέρεται μεν σε αισθήματα αγάπης και πίστης στα ουσιώδη ή στις «οικουμενικές» αξίες του συνταγματισμού, όπως όμως αυτές βιώνονται και συνειδητοποιούνται συλλογικά από τους Έλληνες πολίτες. Με την αναφορά στα αισθήματα του συνταγματικού πατριωτισμού, δεν δηλώνεται άρα η πίστη σε κάποιο αφηρημένο, οικουμενικό, πρότυπο συνταγματικής δημοκρατίας αλλά η ηθικοπολιτική συναίνεση των Ελλήνων πολιτών στο κανονιστικό δημοκρατικό ιδεώδες που το συγκεκριμένο Σύνταγμα διακηρύσσει. Δημιουργείται έτσι ένας ιδιότυπος «συνταγματικός πατριωτισμός», ο οποίος αποτελεί σύνθεση αισθημάτων αγάπης προς την πατρίδα και ηθικοπολιτικής υποχρέωσης σεβασμού του Συντάγματος και συμμόρφωσης προς τις επιταγές του.

Αλλά και η αποδοχή μιας αντίθετης εκδοχής δεν είναι λιγότερο επισφαλής: διότι η προσήλωση στο συνταγματικό δημοκρατικό ιδεώδες του ελληνικού συνταγματισμού δεν υποδηλώνει και αποδοχή της συγκεκριμένης συνταγματικής πραγματικότητας ή της κρατούσας ερμηνείας και εφαρμογής του ισχύοντος Συντάγματος. Πίστη στην αξία του Συντάγματος δεν σημαίνει και προσχώρηση σε μια δεδομένη ή μονοσήμαντη ούτε σε μια αναλλοίωτη σημασία του Συντάγματος ή των θεμελιωδών αρχών του. Δηλώνει απλώς συνειδητή προσχώρηση στις θεμελιώδεις διαδικασίες που το Σύνταγμα καθιερώνει για την ελεύθερη έκφραση και ίση συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση των κοινών υποθέσεων μιας Πολιτείας, τα μέλη της οποίας συμμερίζονται μια κοινή πολιτική κουλτούρα και δέχονται να συμμορφώνονται με τους κανόνες και τις αρχές της καταστατικής οργάνωσής της. Κάτω από την σκέπη και με την εγγύηση του συνταγματικού αυτού πλαισίου η διαφωνία και η αντιπαράθεση για την ερμηνεία, εφαρμογή και νοηματοδότηση των συνταγματικών αρχών και κανόνων είναι αυτονόητες, διαρκείς και έντονες. Η

---

22. Τα ζητήματα αυτά θίγει μεταξύ των άλλων σχολιάζοντας τις σχετικές θέσεις του Χάμπερμας στη μελέτη που παρατέθηκε πιο πάνω ο αμερικανός πολιτικός φιλόσοφος Frank Michelman, *Morality, Identity and «Constitutional Patriotism»*, *Ratio Juris*, 14: 2001. 253-171.

πολιτική όμως διαφωνία και σύγκρουση δεν θέτουν υπό αμφισβήτηση τη θεμελιώδη συμφωνία ή συναίνεση πάνω στις καταστατικές διαδικασίες και αρχές της ανταγωνιστικής πολιτικής συμβίωσης. Χωρίς να κλονίζεται η εμπιστοσύνη τους στην αξία των θεμελιωδών αρχών της συνταγματικής πολιτείας τους, οι πολίτες δέχονται να διαφωνούν και να αντιπαράθενται για το νόημα και τη συγκεκριμένη εφαρμογή τους.

Το Σύνταγμα αποτελεί έτσι το σταθερό σημείο αναφοράς ενός συνταγματικού πατριωτισμού που προσλαμβάνει το δημοκρατικό πολίτευμα και το σύστημα των συνταγματικών δικαιωμάτων ως ένα ιδεατό κανονιστικό σχήμα, που αντιστοιχεί στη δική τους πολιτική κοινότητα, η οποία εμφανίζεται και ως κοινότητα «νομική» ή «δικαίου» εμποτισμένη με έναν πολιτικό πολιτισμό ιστορικά καθορισμένο²³.

Ο συνταγματικός αυτός πατριωτισμός είναι παρών σε όλη τη διάρκεια της συνταγματικής μας ιστορίας και εμπνέει λαϊκούς αγώνες και δημοκρατικές διεκδικήσεις από τη σύσταση το ελληνικού

κράτους μέχρι σήμερα²⁴.

Από την εποχή της επαναστατικής περιόδου, η αναφορά στον πατριωτισμό των Ελλήνων και η σύνδεσή του με την τήρηση του Συντάγματος συνεχονται με την εθνική κυριαρχία και τη δημιουργία του εθνικού κράτους. Η πατριωτική εγρήγορση πυρακτώνεται, την εποχή εκείνη, από την αγωνιστική διάθεση και την αποφασιστικότητα ενός επαναστατημένου λαού για διατήρηση της εθνικής του ανεξαρτησίας, που μόλις είχε κατακτήσει πολεμώντας την οθωμανική αυτοκρατορία, και για εγκατάσταση ενός συνταγματικού πολιτεύματος, που θα συνένωνε σε ένα ενιαίο πολιτικό σώμα όλους όσοι συνέβαλαν στην εγκαθίδρυσή του²⁵. Η δημιουργία του εθνικού κράτους είναι συνδεδεμένη με την εθνική επανάσταση, και η εθνική επανάσταση με το συνταγματικό πολίτευμα που ο Λαός έχει καθήκον να διατηρήσει, αφού αυτός το εγκατέστησε με τους αγώνες του. Το Σύνταγμα επαφίεται, λοιπόν, στον «αγωνιστικό ζήλο των πολεμιστών του χθες, καθότι ο πατριωτισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια συνένωση κοινών συμφερόντων

23. J. Habermas, γράφει σχετικά: «Οι πολίτες που είναι ενταγμένοι πολιτικά σε μια κοινωνία συμμερίζονται την έλλογα θεμελιωμένη αντίληψη ότι η ανάπτυξη των ελευθεριών έκφρασης σε μια δημόσια πολιτική σφαίρα, συνενωμένη με την δημοκρατική διαδικασία ειρηνικής διεύθετης των συγκρούσεων και με την διοχέτευση της κυριαρχίας μέσω των εργαλείων του κράτους δικαίου, εγγυάται ότι η αυθαίρετη εξουσία είναι ελεγχόμενη και ότι η κρατική εξουσία ασκείται προς το συμφέρον όλων. Η οικουμενικότητα των νομικών αρχών αντανάκλαται σε μια διαδικαστική συναίνεση αν και η ίδια οφείλει να ενταχθεί, με την βοήθεια του συνταγματικού πατριωτισμού, στις συνθήκες μιας πολιτικής κουλτούρας ιστορικά καθορισμένης», (J. Habermas, *ό.π.*, σ. 232-231). Ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ακόμη στη μελέτη του την ουδετερότητα του Συντάγματος και της έννομης τάξης απέναντι στις γλωσσικές, θρησκευτικές, εθνικές κοινότητες, ώστε να διευκολυνθεί η πολιτική τους ένταξη στην κοινωνία, μένει σταθερός στην διαδικαστική σύλληψη της δημοκρατίας που σταθερά επαγγέλλεται: «το ηθικοπολιτικό περιεχόμενο του συνταγματικού πατριωτισμού δεν πρέπει να θίξει την ουδετερότητα της έννομης τάξης απέναντι στις κοινότητες, των οποίων η ηθικοπολιτική ενσωμάτωση πραγματοποιείται κάτω από το πολιτικό επίπεδο» (J. Habermas, *ό.π.*, σ. 230). Στην διαδικαστική θεώρηση του συνταγματικού πατριωτισμού του Χάμπερμας ασκεί διεισδυτική κριτική Μίκελμαν, ο οποίος προσπαθεί να δείξει ότι στην χαμπερμασιανή σύλληψη του συνταγματικού πατριωτισμού υπεισέρχονται, παρόλα αυτά, ηθικοπολιτικά και γενικότερα αξιακά περιεχόμενα, (Fr. Michelman, *ό.π.*, σ. 269-271).

24. Βλ. σχετικά N. Rotis, *Le Peuple et L'Etat*, σ. 359-365.

25. N. Rotis, *ό.π.*, σ. 345-352 και Stéphanos Koutsoubinas, *Le peuple dans la Constitution hellénique de 1995*, Presses Universitaire de Nancy, 1989, σ. 465.

επί θυσία των ατομικών»²⁶. Υπάρχει επομένως μια πνευματική συγγένεια και στενή συνέχεια «μεταξύ του λαού της Επανάστασης και των μελών της πολιτικής κοινότητας που συγκροτείται»²⁷ σε κυρίαρχο. Το νήμα που τα συνδέει είναι η αγάπη της πατρίδας μαζί με τη συνείδηση του εθνικού και πολιτικού συνανήκειν.

Ο πατριωτισμός αναδεικνύεται έτσι σε θεμελιώδους σημασίας συνεκτικό δεσμό του συνταγματικού κράτους, αφού σε αυτόν βασίζεται η εθνική κυριαρχία και με αυτόν συντηρείται το συνταγματικό πολίτευμα και εμπνυχώνεται και δικαιολογείται η πολιτική κυριαρχία του λαού. Ως πατριώτες και συνειδητά μέλη μιας πολιτικής κοινότητας, την οποία αγαπούν και θέλουν, οι πολίτες ανυψώνονται σε ισότιμοι φορείς της εθνικής και πολιτικής κυριαρχίας και αναγορεύονται οι ίδιοι σε αποκλειστικοί φύλακες αυτού που τους συγκρότησε, τους οργάνωσε και τους κρατά ενωμένους: το Σύνταγμα.

Ο πατριωτισμός αποκτά στο Σύνταγμα τη σημασία μιας πολιτικής αρετής, γι' αυτό και πρέπει να αντιμετωπίζεται κυρίως ως αξία ηθικο-πολιτική χωρίς ιδιαίτερη βέβαια νομική βαρύτητα, αλλά με αξιοπρόσεκτη συμβολική και παιδευτική αξία. Η επίκληση του όρου ενισχύει τους συναισθηματικούς δεσμούς με την πολιτική κοινότητα και διαποτίζει τους συνταγματικούς θεσμούς με πνεύμα εθνικής αλληλεγγύης και πατριωτικού αλτρουισμού. Αγκιστρώνει παράλληλα τις συνταγματικές αρχές, και ιδίως την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, στη δημοκρατική εγρήγορση και στην πολιτική συνείδηση των πολιτών, ανάγοντας την *υπεράσπιση του συντάγματος σε πολιτικό δικαίωμα και πατριωτικό καθήκον κάθε πολίτη*.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός διατρέχει ως πολιτική αρετή και συνταγματική απαίτηση ολόκληρη την ελληνική συνταγματική ιστορία μας.

Στο Σύνταγμα του 1844 η ρητή αναφορά στον πατριωτισμό είχε και μια ειδική πολιτική σημασία: παρέκαμπε τον μονάρχη από τη συνταγματική διαδικασία. Αν και σύνταγμα-συμβόλαιο μεταξύ λαού και μονάρχη, το τελευταίο άρθρο του Συντάγματος εκείνου εμπιστευόταν τη φύλαξη του αποκλειστικά και μόνον στον λαό, διατρανώνοντας έτσι τον κατά βάθος δημοκρατικό του χαρακτήρα²⁸.

Υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1952 η επίκληση της ίδιας ρήτρας χρησίμευσε εξάλλου ως κινητήρια δύναμη των λαϊκών κινητοποιήσεων και των δημοκρατικών διεκδικήσεων κυρίως την περίοδο 1961-1967²⁹. Εμπύχωσε τότε ένα μαζικό κίνημα με αντιμοναρχικά και δημοκρατικά αιτήματα τόσο δυνατό, που προκάλεσε ως αντίδραση τη στρατιωτική δικτατορία του 1967. Είναι χαρακτηριστικό και αποκαλυπτικό της ταυτότητας του συνταγματικού εκείνου κινήματος το γεγονός ότι το σύνθημα που κυριάρχησε και κινητοποίησε τις μάζες ήταν η ρυθμική εκφορά του αριθμού που έφερε η συνταγματική ρήτρα περί της αντίστασης : ένα-ένα-τέσσερα, 1-1-4. Η μαζική και αγωνιστική διεκδίκηση της τήρησης από την Κυβέρνηση και το Μονάρχη του Συντάγματος και η λαϊκή απαίτηση για σεβασμό της δημοκρατικής νομιμότητας αποτέλεσαν ατράνταχτη απόδειξη της ιστορικής διαμόρφωσης στην Ελλάδα ενός πατριωτικού συνταγματισμού συνδυασμένου με μίαν αναπτυγμένη δημοκρατική πολιτική συνείδηση. Η μαζική

26. N. Rotis, ό.π., σ. 360.

27. N. Rotis, ό.π., σ. 362.

28. N. Rotis, ό.π., σ. 350-351, 354-358.

29. Βλ. σχετικά, Γ. Αναστασιάδης, Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και Συνταγματική ιδεολογία και πράξη (πτυχές του ελληνικού συνταγματικού: 1916-1968), στο Γ. Παπανδρέου, Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος, University Studio Press, 1990, σ. 71-101, ιδίως σ. 89 και 101.

και αγωνιστική υπεράσπιση του συνταγματικού πολιτεύματος δύσκολα μπορεί να ερμηνευτεί ως απλή εκδήλωση συνταγματικής νομιμοφροσύνης ή ως συντηρητική προάσπιση της υπάρχουσας συνταγματικής νομιμότητας. Αποτελεί, αντίθετα, δυναμική συλλογική υπεράσπιση της συνταγματικής δημοκρατίας απέναντι σε υπαρκτές απειλές βίαιης ανατροπής της και εγκαθίδρυσης ενός δικτατορικού καθεστώτος. Ο λαός, ως υπέρτατος φύλακας του Συντάγματος, ενεργοποιείται για να προασπίσει την ίδια του την κυριαρχία, και η αγωνιστική υπεράσπισή της έχει εν δυνάμει χαρακτήρα επαναστατικό. Μπορεί το δικαίωμα αντίστασης να εμφανίζεται ως υπεράσπιση της καθεστηκυίας συνταγματικής τάξης, ο συντηρητικός του όμως χαρακτήρας είναι επιφανειακός.

Κατά βάθος η αντίσταση, όπως έδειξε άλλωστε και η πρόσφατη συνταγματική μας ιστορία, *στρέφεται κατά της κατάλυσης του συνταγματικού πολιτεύματος και δεν αποσκοπεί παρά στην αποκατάσταση της συντακτικής εξουσίας του λαού, δηλαδή της κυριαρχίας του*. Στον πυρήνα του συνταγματικού πατριωτισμού, που αποτελεί το θεμέλιο και τη νομιμοποίηση του δικαιώματος αντίστασης, βρίσκεται η υπεράσπιση «με όλα τα μέσα» της *δημόσιας ή πολιτικής αυτονομίας ενός λαού*.

Η πραγματική πηγή νομιμοποίησης του δικαιώματος αντίστασης βρίσκεται, τελικά, πέραν του άρθρου 120 §4 Σ: στις αξίες που η πατριωτική συνταγματική συνείδηση ενός λαού ενστερνίζεται, με πρώτη και καλύτερη την αξία της εθνικής αυτονομίας και αλληλεγγύης καθώς και του συλλογικού αυτο-προσδιορισμού ίσων και ελεύθερων πολιτών, που η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας εμπεριέχει.

II. Η ερμηνευτική σημασία της ρήτρας

δ) Η προστασία του πολιτεύματος σκοπός και δικαιολογία της αντίστασης

Ο όρος «Σύνταγμα» στο άρθρο 120 §4 εκλαμβάνεται με την έννοια του «Πολιτεύματος»³⁰. Είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση, όπου η έννοια Σύνταγμα ταυτίζεται με εκείνη του πολιτεύματος και πρέπει ερμηνευτικά να αποδίδεται ως πολίτευμα.

Αλλά και ο όρος «τήρηση» του Συντάγματος στο ίδιο άρθρο χρειάζεται κι αυτός μια διορθωτική ερμηνεία και νοηματική αναγωγή στην έννοια «προστασία». Ως τήρηση νοείται εδώ η *προστασία του Συντάγματος συνολικά και όχι η εγγύηση της μη παραβίασης συνταγματικών διατάξεων*. Το δικαίωμα αντίστασης δεν ενεργοποιείται στην προκειμένη περίπτωση όταν παραβιάζεται το Σύνταγμα από τα κρατικά όργανα ή όταν εκδίδονται αντισυνταγματικοί νόμοι, αλλά μόνον όταν καταλύεται το πολίτευμα.

Προϋπόθεση επομένως εφαρμογής του άρθρου 120 §4 είναι η *κατάλυση και όχι η απλή «παραβίαση» του Συντάγματος*. Αυτό επιβεβαιώνεται άλλωστε με τρόπο αναμφίβολο και από τη δεύτερη φράση του ίδιου άρθρου, που καθιερώνει δικαίωμα και καθήκον αντίστασης εναντίον οποιουδήποτε επιχειρήσει να καταλύσει το Σύνταγμα. Ως κατάλυση του Συντάγματος θα πρέπει να εννοηθεί εδώ η *έμμεση ή άμεση κατάλυση του πολιτεύματος που εκδηλώνεται με την προσβολή της μορφής του ή μιας από τις οργανωτικές βάσεις του*³¹ και την αδυναμία εφαρμογής, μερικής ή ολικής, του Συντάγματος και λειτουργίας των

30. Φ. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 109.

31. Στον ορισμό αυτό καταλήγει ο Φ. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 59-62 και 109, αφού προηγουμένως έχει ορίσει με όρους νομικούς και ισχύος του δικαίου την κατάλυση του Συντάγματος ως «την de facto απόλεια της ισχύος του, που επέρχεται όταν εκμηδενίζεται η αποτελεσματικότητά του, η οποία εκδηλώνεται κυρίως με την αδυναμία εφαρμογής του και λειτουργίας των προληπτικών ή και των κατασταλτικών εγγυήσεων τήρησής του.» (σ. 51-52). Ο όρος κατάλυση του Συντάγματος στο άρθρο 120 §4 έχει το ίδιο νόημα που έχει και στην διάταξη 87 §7 Σ.

εγγυήσεων τήρησής του. Η κατάλυση μπορεί να επέλθει βίαια, με *πραξικόπημα*, ή να συντελεστεί ακόμη και με *σφετερισμό της λαϊκής κυριαρχίας* από κρατικά ή υπερεθνικά όργανα, όπως είναι τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο «σφετερισμός με οποιονδήποτε τρόπο της λαϊκής κυριαρχίας», κατά την έννοια της παραγράφου 3 του άρθρου 120, συνιστά μian αυτοτελή περίπτωση κατάλυσης, η οποία συμπληρώνει και επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος και του καθήκοντος αντίστασης πέρα από την προϋπόθεση της «κατάλυσης με την βία» που προβλέπει αλυσιτελώς και αφελώς (είναι αλήθεια) η §4 του ίδιου άρθρου³². Συνταγματικά νομιμοποιημένη είναι άρα και η αντίσταση που στρέφεται κατά των «σφετεριστών με οποιονδήποτε τρόπο της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτή» (άρθρο 120 §3 Σ).

Όπως έγκαιρα έχει επισημάνει ο Σβώλος, η ακροτελεύτια διάταξη των ελληνικών συνταγμάτων δεν θεμελιώνει δικαίωμα αντίστασης κατά των αντισυνταγματικών νόμων ή κατά αντισυνταγματικών ενεργειών των κρατικών οργάνων³³. Τόσο τα κρατικά όργανα όσο και οι πολίτες δεν νομιμοποιούνται να μην εφαρμόζουν ή να μην συμμορφώνονται με νόμους που θεωρούν αντισυνταγματικούς, σε νόμους που παραβιάζουν το Σύνταγμα. Δικαιούνται

βέβαια να επικαλούνται και να προβάλλουν την αντισυνταγματικότητά τους και να επιδιώκουν την κατάργησή τους ή την δικαστική διαπίστωσή της μέσα από τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Δεν νομιμοποιούνται όμως να αρνούνται τη συμμόρφωσή τους προς αντισυνταγματικούς νόμους.

Για τον λόγο αυτό το άρθρο 120 §4 Σ δεν μπορεί να αποτελέσει νομιμοποιητική βάση για τη μη εφαρμογή αντισυνταγματικού νόμου. Δεν θεμελιώνει δικαίωμα ούτε δικαιολογεί ανυπακοή σε αντισυνταγματική επιταγή.

ξ) *Η αντίσταση ως δικαίωμα πολιτικό που απορρέει από τη λαϊκή κυριαρχία*

Στον πυρήνα της λογικής που διέπει τη συνταγματική ρήτρα της αντίστασης βρίσκεται η αντίληψη ότι η προστασία του συνταγματικού πολιτεύματος από ενδεχόμενες ανατροπές ή επιβουλές είναι πρωταρχικά υπόθεση του Λαού, γι' αυτό και ο συντακτικός νομοθέτης εμπιστεύτηκε την υπεράσπισή του στο Λαό συνολικά, ως ολότητα, και όχι στα άτομα, ξεχωριστά. Η τήρησή του δεν επαφίεται άρα στα μεμονωμένα άτομα, αλλά στους πολίτες ως μέλη μια πολιτικής κοινότητας ή ενός οργανωμένου πολιτικά κοινωνικού συνόλου. Η προστασία του Συντάγματος δεν αναγνωρίζεται άρα στους Έλληνες ως

32. Έτσι και ο Φ. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 74.

33. Αλ. Σβώλος, ΣυντΔίκ., σ. 102 : «...κατά το διήκον διά των συντακτικών ημών συνελεύσεων νομοθετικόν πνεύμα δεν καθιερώθη ποτέ δικαίωμα ενεργητικής πολύ δε ολιγότερον επιθετικής αντιστάσεως κατ' αντισυνταγματικής ή παρανόμου πράξεως ή ενεργείας οργάνου του κράτους» και Φ. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 90-91.

ατομικό δικαίωμα, αλλά ως συλλογικό, πολιτικό δικαίωμα του Λαού³⁴.

Ο λαός αναγνωρίζεται και αναγορεύεται από το άρθρο 120 §4 εγγυητής της συνταγματικής νομιμότητας υπό την ιδιότητα του κυρίαρχου. Και οι πολίτες αντιστέκονται στην κατάλυση της συνταγματικής νομιμότητας και νομιμοποιούνται να την υπερασπίζονται, επειδή ενεργούν ως φορείς κυριαρχίας³⁵. Την υπερασπίζονται γιατί την αισθάνονται δική τους και γιατί η ενδεχόμενη αναίρεσή της συνεπιφέρει και τη δική τους αναίρεση ως πολιτών μιας δημοκρατικής πολιτείας που τους επιτρέπει να αυτο-προσδιορίζονται πολιτικά. Η αντίσταση του Λαού ισοδυναμεί, επομένως, με πράξη αυτοσυντήρησης του ίδιου, με αυτοάμυνα, γι' αυτό και είναι η ίδια πηγαία, δεν διατάσσεται ούτε επιβάλλεται ούτε παραχωρείται, προκύπτει ως «πραγματικό γεγονός», όπως η συντακτική εξουσία. Η αντίσταση είναι ένα πραγματικό και όχι ένα νομικό γεγονός. Ο λαός δεν αντιστέκεται δυνάμει του Συντάγματος, δεν αντιστέκεται επειδή του το αναγνωρίζει το Σύνταγμα, αλλά επειδή υπάρχει και δρα ως δύναμη «πραγματική», ως «κυρίαρχος» πριν και ανεξάρτητα από το Σύνταγμα³⁶.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι το «δικαίωμα» αντίστασης απορρέει λογικά από τη λαϊκή κυριαρχία, στην πρωταρχική της την μορφή, όταν εκδηλώνεται ως συντακτική εξουσία, αυθεντική εκδήλωση της οποίας και αποτελεί. Έτσι καθιερώθηκε στην ελληνική συνταγματική τάξη και με αυτή την μορφή προέκυψε από τη συνταγματική πρακτική και το ανέδειξε η ελληνική συνταγματική ιστορία. Θα πρέπει

επομένως να αντιμετωπίζεται ως ένα ιδιότυπο δημοκρατικό δικαίωμα. Και αν πρέπει, οπωσδήποτε να καταταχθεί λογικά σε μια από τις τρεις καθιερωμένες κατηγορίες των δικαιωμάτων, τότε του ταιριάζει περισσότερο ο χαρακτηρισμός του πολιτικού δικαιώματος.

Με αυτήν την έννοια θα ήταν λάθος να κατατάσσεται στη χορεία των ατομικών δικαιωμάτων και να εκλαμβάνεται ως δικαίωμα του ατόμου, αφού γίνεται αντιληπτό και ασκείται κυρίως συλλογικά, ακόμη και όταν οι πράξεις αντίστασης είναι ενεργήματα ατομικά. Ο συλλογικός χαρακτήρας της αντίστασης φαίνεται όχι μόνον διότι στηρίζεται συνήθως σε συλλογική απόφαση και δράση και προϋποθέτει στοιχειώδη οργάνωση, αλλά κυρίως διότι η ίδια ασκείται στο όνομα ενός συλλογικού υποκειμένου και, στην περίπτωση του άρθρου 120 §4, στο όνομα του λαού. *Ως δικαίωμα επομένως των πολιτών και όχι των ατόμων θα μπορούσε να νοηθεί η αντίσταση, εφόσον τοποθετηθεί εντός της συνταγματικής τάξης και αντιμετωπιστεί ως δικαίωμα συνταγματικά καθιερωμένο.*

Αλλά και η θεώρηση της αντίστασης ως δικαιώματος του ανθρώπου φαίνεται μετά τα όσα προηγήθηκαν εξίσου αστήρικτη. Δεν αντλεί ούτε δικαιολογεί την ύπαρξή της από κάποια φυσική και αιώνια τάξη αξιών ή δικαιωμάτων που να ανταποκρίνεται στην ανθρώπινη φύση. Σκοπός του «δικαιώματος» είναι η εγγύηση του δημοκρατικού και φιλελεύθερου πολιτεύματος απέναντι σε κάθε τυραννική, αυταρχική ή αυθαίρετη εξουσία. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι η συνταγματική

34. Βλέπε κυρίως N. Rotis, ό.π., σ. 369 επ. και 390 επ. και Stéphanos Koutsoubinas, *Le peuple dans la Constitution hellénique de 1995*, Presses Universitaires de Nancy, 1989, σ. 460.

35. N. Rotis, ό.π., σ. 370, 391-396.

36. Την αντίληψη αυτή για την «αντίσταση» ως πραγματικό γεγονός, συνδεδεμένη ωστόσο με τη λαϊκή κυριαρχία, που προϋποθέτει την ύπαρξη εξαιρετικής κατάστασης ή «κατάστασης εξαίρεσης» (*stato di eccezione*) και αναστολή ισχύος του Συντάγματος υποστήριξε ο Ιταλός συνταγματολόγος C. Mortati, *Commentario della Costituzione*, a cura di G. Branca, «Principii Fondamentali», Bologna-Roma, 1975, υπό το άρθρο 1, σ. 32, καθώς και ο G. Amato, *La sovranità nell'ordinamento italiano*, *Riv. Trim. Dir. pubbl.*, 1962, σ. 98 επ.

ρήτρα της αντίστασης ουδέποτε εντάχθηκε στο μέρος του Συντάγματος που περιλαμβάνει τα δικαιώματα. Καταλάμβανε πάντα τη θέση του ακροτελεύτιου άρθρου, κλείνοντας και ολοκληρώνοντας τη συνταγματική ρύθμιση. Ως διάταξη τελική αναφέρεται και αφορά το Σύνταγμα στο σύνολό του, την οργάνωση και τη μορφή της κρατικής εξουσίας καθώς και τις σχέσεις της με τους πολίτες. *Εγγυάται και προστατεύει άρα το πολίτευμα συνολικά.*

Πρόκειται επομένως, εφόσον εξεταστεί μέσα στα όρια της ελληνικής συνταγματικής τάξης, για «δικαίωμα πολιτικό», που ασκείται συλλογικά για έναν σκοπό συλλογικό και όχι ατομικό. Η άσκησή του ενεργοποιείται και δικαιολογείται, όταν *καταλύεται το πολίτευμα ή απειλείται η ανατροπή του*, και οι πολίτες, βλέποντας ότι διακυβεύεται η πολιτική τους αυτονομία, αισθάνονται υποχρεωμένοι, νομικά και ηθικά, να *υπερασπιστούν ακόμη και με τη βία την αποκατάσταση της κυριαρχίας τους*. Όταν ο συντακτικός νομοθέτης εμπιστεύεται στον Λαό, ως πολιτική ενότητα, την αποστολή να επαγρυπνεί για τη διατήρηση της συνταγματικής τάξης, καθιστά ταυτόχρονα όλους του πολίτες ικανούς και αρμόδιους να αναλάβουν συλλογικά το καθήκον που απορρέει από την ιδιότητά τους να είναι φορείς κυριαρχίας: να γίνουν οι ίδιοι εγγυητές της πολιτικής αυτονομίας τους, δηλαδή της εξουσίας τους να αυτοκυβερνούνται και γενικότερα να αυτο-

προσδιορίζονται πολιτικά.

στ) Δικαίωμα αντίστασης, καθήκον ανυπακοής και υποχρέωση συνταγματικής νομιμοφροσύνης

Το άρθρο 120 §4 Σ δεν μπορεί, έτσι όπως ερμηνεύτηκε, να αποτελέσει νομιμοποιητική βάση για τη μη εφαρμογή αντισυνταγματικού νόμου. Δεν θεμελιώνει δικαίωμα ούτε δικαιολογεί ανυπακοή σε αντισυνταγματική επιταγή.

Δεν θα πρέπει, μάλιστα, να συγχέεται με το ηθικό δικαίωμα ανυπακοής σε άδικους νόμους. Το τελευταίο είναι κυρίως ένα ηθικό-πολιτικό δικαίωμα που στρέφεται κατά μιας άδικης ή παράλογης νομοθεσίας³⁷. Ανυπακοή έχουμε όταν επιλέγει κανείς συνειδητά, εκκινώντας από ηθικά ή πολιτικά κίνητρα, να μην συμμορφωθεί σε ισχύοντες νόμους ή προσταγές δημόσιων αρχών³⁸. Σύμφωνα με έναν περιεκτικό ορισμό που υιοθετεί ο *Σπυρόπουλος*³⁹ «πολιτική ανυπακοή είναι η ενσυνείδητη ομαδική ή και ατομική, συνήθως ειρηνική και όχι βίαιη, άρνηση υπακοής ή συμμόρφωσης σε νόμο, που επιχειρείται δημόσια και φανερά, επειδή η εφαρμογή του συγκρούεται, κατά τους ανυπάκουους πολίτες, με θεμελιώδεις αρχές ή αξίες της πολιτικής ή κοινωνικής ηθικής που ασπάζονται οι ίδιοι, επιδιώκοντας την κατάργηση ή τροποποίησή του». Οι διαφορές με το δικαίωμα αντίστασης είναι πολλές και προφανείς. Η ανυπακοή αποτελεί ηθικό δικαίωμα, δεν

37. Ως ηθικό κατά βάση δικαίωμα αντιλαμβάνεται την ανυπακοή κατά των νόμων που αδικαιολόγητα και άδικα παρεμβάλλονται και προσβάλλουν τα δικαιώματα που έχουν τα άτομα κατά του κράτους. «Αν ένα άτομο έχει ηθικό δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου, τότε έχει και το ηθικό δικαίωμα να παραβιάζει τον νόμο που το κράτος δεν έχει δικαίωμα να λάβει. Το δικαίωμα ανυπακοής στον νόμο δεν είναι ένα διακριτό και πρόσθετο δικαίωμα σε σχέση με τα άλλα δικαιώματα απέναντι στο κράτος. Είναι απλώς ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των δικαιωμάτων απέναντι στο κράτος, δεν θα μπορούσε κανείς να το αρνηθεί χωρίς να αρνηθεί την ύπαρξη αυτών των δικαιωμάτων». R. Dworkin, *Prendre les droits aux sérioux*, Léviathan, PUF, 1995, σ. 282-294, (289) και 305-326.

38. Ειδικά για το τεράστιο θέμα της ανυπακοής βλ. αντί πολλών τις σκέψεις των Ισπανών συνταγματολόγων Joxerramon Bengoetxea και Juan Ignacio Ugartemendia, *Civil Disobedience as Constitutional Patriotism*, *Legal Studies*, τόμ. 17, 3, 1997, σ. 434-447.

39. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 107.

βασίζεται σε κανόνα του θετού δικαίου και στρέφεται κατά νομοθετικής ρύθμισης, που θεωρείται άδικη ή αντίθετη σε θεμελιώδεις αρχές ή αξίες της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης. Προϋποθέτει λογικά την ύπαρξη συντάγματος και ενεργεί στο πλαίσιο και στα όρια μιας εγκαθιδρυμένης δημοκρατικής συνταγματικής τάξης, την οποία δεν αμφισβητεί ούτε έρχεται σε ρήξη μαζί της. Ο «ανυπάκουος» πολίτης αποδέχεται τις θεμελιώδεις αξίες ενός Συντάγματος, όπως τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου και τα θεμελιώδη δικαιώματα, αρνείται ωστόσο να υπακούσει σε μια θετή κανονιστική επιταγή, επειδή θεωρεί ότι αυτή έρχεται σε σύγκρουση με τη συνείδησή του⁴⁰ ή με μια από τις θεμελιώδεις αξίες που εγκολπώνεται η συνταγματική Δημοκρατία.

Αντίθετα, το δικαίωμα αντίστασης, συνδέεται με τις ρίζες του συνταγματισμού. Αναδύεται όταν δεν υπάρχει Σύνταγμα, προϋπάρχει λογικά του Συντάγματος και τις περισσότερες φορές, ιδίως στην εποχή μας, απορρίπτει τις αξίες του συνταγματισμού, και επιδιώκει την ανατροπή της συνταγματικής τάξης, όπως συμβαίνει με τις τρομοκρατικές οργανώσεις, τις στρατιωτικές ή παραστρατιωτικές κινήσεις ή τα ρατσιστικά ή φασιστικά κινήματα, και τις οργανώσεις θρησκευτικού φονταμανταλισμού⁴¹.

Το καθήκον της πολιτικής ανυπακοής αντιστρατεύεται, τέλος, τη θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων, κατά το άρθρο 120 §2, να «σέβονται το Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό». Συγκρούεται, δηλαδή, με την υποχρέωση συνταγματικής νομιμοφροσύνης με την οποία βαρύνονται όλοι οι πολίτες και δεν μπορεί να την υποσκελίσει παρά σε εξαιρετικές και απόλυτα δικαιολογημένες περιπτώσεις. Η συνταγματική υποχρέωση νομιμοφροσύνης, αφορά κατά το Σύνταγμα

τους νόμους που «συμφωνούν» με το ίδιο και αναλύεται σε νομικό και ηθικό καθήκον συμμόρφωσης προς τις συνταγματικά νόμιμες επιταγές και αποφυγής πράξεων ή ενεργειών που είναι αντίθετες προς το Σύνταγμα. Τη συμφωνία ωστόσο των νόμων με το Σύνταγμα αρμόδια να την ερευνούν και να την κρίνουν είναι τα δικαστήρια, στα οποία προσφεύγουν οι πολίτες όταν θίγονται δικαιώματα ή συμφέροντά τους.

Οι πολίτες νομιμοποιούνται να υπερασπίζονται και ακόμη να απαιτούν την τήρηση του Συντάγματος χρησιμοποιώντας κάθε νόμιμο μέσο. Δικαιούνται έτσι να «χρησιμοποιούν τα πολιτικά και ατομικά τους δικαιώματα διά να αμύνονται του Συντάγματος όταν παραβιάζεται, χωρίς η τοιαύτη πράξις καθ' εαυτήν να δύναται ποτέ να χαρακτηριστεί ως αξιόποινος ή εν γένει νομικώς επίμεμπτος»⁴².

Στο επίπεδο των θεσμών η ρήτρα της αντίστασης μορφοποιείται και ενεργεί, τελικά, ως προληπτική εγγύηση τήρησης του Συντάγματος και σεβασμού της συνταγματικής νομιμότητας.

Τόσο το δικαίωμα αντίστασης όσο και το καθήκον ανυπακοής, κυρίως όμως το δεύτερο, βρίσκονται αντιμέτωπα με θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, όπως είναι και η υποχρέωση συμμόρφωσης στους νόμους ενός δημοκρατικού καθεστώτος που βασίζεται στη συναίνεση των πολιτών. Πολίτες και δημόσιοι υπάλληλοι οφείλουν να υπακούουν και να συμμορφώνονται ακόμη και σε επιταγές που στηρίζονται σε αντισυνταγματικούς κατά την κρίση τους νόμους, εφ' όσον οι νόμοι ισχύουν και δεν έχουν καταργηθεί ή δεν έχουν κηρυχθεί αντισυνταγματικοί από τη δικαιοσύνη. Σε ένα κράτος δικαίου, στο οποίο η τήρηση της νομιμότητας και η προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων τελεί υπό την εγγύηση της δικαστικής εξουσίας και έχουν

40. Βλ. Franz Neumann, ό.π., σ. 33

41. Βλέπε εκτενέστερα Joxerramon Bengoetxea και Juan Ignacio Ugartemendia, ό.π., σ. 440.

42. Αλ. Σβωλος, ΣυντΔίκ., σ. 106.

οργανωθεί δικαιοδοτικές διαδικασίες για τη διαπίστωση και κύρωση της παρανομίας ή των παραβάσεων της συνταγματικής νομιμότητας, η υποχρέωση συνταγματικής νομιμοφροσύνης διαθέτει στέρεα νομικά και νομιμοποιητικά ερείσματα. Οι θεσμοί και οι διαδικασίες του κράτους δικαίου τονώνουν την υποχρέωση σεβασμού της συνταγματικής νομιμότητας και αποδυναμώνουν τα νομιμοποιητικά θεμέλια του καθήκοντος ανυπακοής. Η εδραίωση και ενδυνάμωση των θεσμών και της ιδέας του κράτους δικαίου στενεύουν, κατά συνέπεια, τα περιθώρια ανάδυσης του δικαιώματος

αντίστασης⁴³ καθώς και του δικαιώματος-καθήκοντος ανυπακοής⁴⁴. Γι' αυτό και στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας δικαίου, το δικαίωμα αντίστασης μεταλλάσσεται από δικαίωμα σε υποχρέωση, από αγωνιστική διεκδίκηση του λαού σε καθήκον ηθικό και πολιτικό του κάθε πολίτη υπεράσπισης με κάθε νόμιμο μέσο της δημοκρατικής συνταγματικής νομιμότητας ή τάξης⁴⁵. Από πράξη επαναστατική μετεξελέγχθηκε σε καθήκον συντήρησης της υπάρχουσας κατάστασης.

Ο σοβαρότερος αντίπαλος του δικαιώματος αντίστασης είναι τελικά το

43. Βλέπε σχετικά τη θέση του Ιταλού πολιτικού φιλόσοφου Bobbio, όπως παρατίθεται συνοπτικά στην *Enciclopedia del Diritto*, τόμ. XXXIX, Λήμμα: Resistenza (diritto di), σ. 999, γραμμένο από τον Fr. De Sanctis.

44. Είναι χαρακτηριστική η εξέλιξη που είχε το «δικαίωμα αντίστασης στην καταπίεση» (*droit de résistance à l'oppression*) στο γαλλικό δίκαιο. Προβλεπόταν ρητά στο άρθρο 2 της γαλλικής διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789 και, παρόλο που η διακήρυξη απέκτησε χάρις στη νομολογία του Συνταγματικού Συμβουλίου νομική αξία, η γαλλική θεωρία διαπίστωσε, δύο αιώνες μετά την αναγνώρισή του, ότι το δικαίωμα αντίστασης «από νομική άποψη είναι γράμμα νεκρό». Οι Γάλλοι πολίτες δεν μπορούν να επικαλεστούν το δικαίωμα αυτό, για να απαλλαγούν από την υποχρέωση υπακοής στους νόμους. Δεν μπορεί το ίδιο να θεμελιώσει οποιαδήποτε ανυπακοή. Η προκαταβολική υπακοή στους νόμους είναι δεδομένη. Μόνον οι δημόσιοι υπάλληλοι που ενσαρκώνουν τις δημόσιες αρχές θα μπορούσαν να επικαλεστούν το καθήκον ανυπακοής σε διαταγές έκδηλα παράνομες που βλάπτουν σοβαρά το δημόσιο συμφέρον. Το καθήκον αυτό που προβλέπεται από το άρθρο 28 του γαλλικού δημοσιο-υπαλληλικού κώδικα δεν πρέπει, υπογραμμίζει η θεωρία, να συγχέεται με το δικαίωμα αντίστασης που καθιερώνει το άρθρο της γαλλικής διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Για τη γαλλική συνταγματική θεωρία, επομένως, το δικαίωμα αντίστασης έχει οριστικά και τελεσίδικα αποκοπεί από τον χώρο του Δικαίου. Αντιμετωπίζεται κυρίως ως πράξη πολιτικής ηθικής ή δημόσιας πολιτικής. (Για όλα αυτά βλ. τη μονογραφία του Eric Desmons, *Droit et devoir de résistance en droit interne*, LGDJ, 1999, σ. 87 και 205).

45. Αυτή τη σημασία έχει η σχετική διάταξη στον Θεμελιώδη Νόμο της Γερμανίας, άρθρο 120 §4, βλ. σχετικά Olivier Jouanjan, *Le droit de résistance dans la loi fondamentale de la République Fédérale d'Allemagne*, εισήγηση στο Colloque International, «Le droit de résistance à l'oppression», Dijon, 12-13 Décembre 2002. Οι τυπικές προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος είναι τέτοιες, ώστε η ενδεχόμενη, πράγματι, άσκηση του δικαιώματος φαίνεται απίθανη. Η θέσπισή του το 1968 σκόπευε απλώς να δείξει, τότε, απέναντι στα γειτονικά κομμουνιστικά καθεστώτα τη συμβολική σημασία μιας «αγωνιστικής δημοκρατίας» και να τονώσει στη συνέχεια το καθήκον συνταγματικής νομιμοφροσύνης.

κράτος δικαίου⁴⁶. Διότι σε ένα κράτος δικαίου ο «σεβασμός του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό» δεν αποκλείει αγώνες για κάθε νόμιμο μέσο της ισχύουσας νομιμότητας και για τη διεκδίκηση μιας άλλης νομιμότητας ή για την υπεράσπιση ενός άλλου προτύπου δημοκρατίας. Ούτε βέβαια απαγορεύει την υπεράσπιση εναλλακτικών «ερμηνειών» ή «εφαρμογών» του Συντάγματος. Κάθε πολίτης και κάθε ομάδα πολιτών είναι ελεύθεροι να αγωνιστούν και να προβάλλουν, κάνοντας χρήση των συνταγματικών δικαιωμάτων τους, τις ερμηνείες και εφαρμογές του Συντάγματος που κρίνουν σωστές και θεμιτές. Οι αντιλήψεις για το Σύνταγμα και για την συγκεκριμένη μορφή της δημοκρατίας δεν είναι απλώς ελεύθερες, βρίσκονται και στο επίκεντρο ενός δημόσιου πολιτικού και νομικού διαλόγου, αποτελούν συστατικά στοιχεία της δημόσιας πολιτικής σφαίρας και γίνονται αντικείμενο αντιπαράθεσης και διεκδίκησης. Το Σύνταγμα καθορίζει τους καταστατικούς όρους της κοινής μας διαβίωσης, δεν ορίζει ωστόσο ούτε το περιεχόμενο ούτε το είδος της συμβίωσης, ούτε τις πολιτικές που πρέπει να ακολουθηθούν για την εκπλήρωση κάποιων συνταγματικών σκοπών ή αξιών. Είναι, το ίδιο, ανοικτό σε μια διαλογική, δυναμική και διεκδικητική πραγμάτωση των αξιών και σκοπών που κατοχυρώνει, εφόσον όλα αυτά συντελούνται μέσα στα όρια του δημοκρατικού παιγνιδιού και των

διαδικασιών που προβλέπονται και επιτρέπονται.

Με αυτά τα δεδομένα θα ήταν αντιφατικό και λογικά παράδοξο να υποστηρίξει κανείς ότι μπορεί μια έννομη τάξη να περιέχει και να ανέχεται ένα «νομικό» δικαίωμα στην ανυπακοή, εφόσον αυτό το δικαίωμα νομιμοποιεί την συνειδητή και «δικαιωματική» παραβίαση κανόνων του ισχύοντος δικαίου. Η αναγνώριση ενός θετού δικαιώματος ανυπακοής στο νόμο, αποτελεί λογική αντίφαση: όχι μόνον «δεν υπάρχει νομικό δικαίωμα ανυπακοής, αλλά αντίθετα υπάρχει καθήκον πολιτικό υπακοής»⁴⁷. Αυτό όμως το τελευταίο μας οδηγεί σε έναν άλλο δρόμο και μας επιτρέπει να ανοίξουμε ένα παράθυρο στους προηγούμενους ασφυκτικούς, τυπικούς, συλλογισμούς. Αν πράγματι δεχτούμε ότι υπάρχει καθήκον υπακοής στους νόμους, τότε θα πρέπει να εξετάσουμε μήπως το καθήκον αυτό εμφανίζει κάποιες αδυναμίες ή κάποια όρια εφαρμογής. Μήπως κάποιες εξαιρετικές ή ειδικές συνθήκες καθιστούν την εκπλήρωση του καθήκοντος αυτού αδύνατη και η αδυναμία αυτή βρίσκει, επί πλέον, δικαιολογίες ηθικο-πολιτικές ή στηρίζεται σε ερμηνείες που θεμελιώνουν, για τη συγκεκριμένη περίπτωση, την παράκαμψη του καθήκοντος υποταγής στον νόμο⁴⁸. Τέτοιες δικαιολογίες θα μπορούσαν να βρουν έρεισμα κατ' αρχήν στην ελευθερία της συνείδησης, αλλά και σε συνταγματικές αξίες συλλογικές, όπως εκείνες της κοινωνικής αλληλεγγύης ή της

46. Το δικαίωμα αντίστασης είναι άλλωστε κατά την καντιανή θεώρηση του Δικαίου αδιανόητο σε ένα κράτος δικαίου: Αν υποθέταμε, γράφει ο Καντ, ότι ο λαός είχε εξουσιοδοτηθεί να αντιστέκεται, θα έπρεπε να υπάρχει ένας Νόμος που να του το επιτρέπει, θα έπρεπε η κυρίαρχη νομοθεσία (βλ. Σύνταγμα) να περιέχει μια διάταξη σύμφωνα με την οποία η ίδια δεν θα είναι πια κυρίαρχη, αφού ο λαός από υπήκοος θα ανακηρυσσόταν με την ίδια και μοναδική κρίση κυρίαρχος απέναντι σε αυτό που τον καθιστά υποκείμενο, πράγμα που είναι αντιφατικό» Ε.μ. Καντ, Η μεταφυσική των ηθών. Θεωρία του Δικαίου, , μέρος II, τμ. I Παρατήρηση Α. (σε γαλλική μετάφραση, Librairie J. Vrin, Paris, 1971, σ. 203. σημείωση

47. J. Bengoetxea και J. Ign. Ugartemendia, ό.π., 443.

48. J. Bengoetxea και J. Ign. Ugartemendia, , ό.π., σ. 443.

δικαιοσύνης (άρθρα 25 §§2 και 3). Μπορεί επομένως να μην είναι δυνατόν να θεμελιωθεί στο Δίκαιο ένα «νομικό» δικαίωμα ανυπακοής στο νόμο. Εντούτοις, ένα ηθικό και πολιτικό δικαίωμα υπακοής και συμμόρφωσης προς τις βαθύτερες «ηθικές και πολιτικές» επιταγές της συνείδησής μας, όχι μόνον δεν μπορεί να αποκλειστεί, αλλά μπορεί κάλλιστα να αντιπαρατεθεί στο καθήκον υπακοής στον νόμο και να το κάμψει.

III. Η αντίσταση ως πραγματικό γεγονός μιας κατάστασης κενής ή άδειας δικαίου.

Η αλήθεια του δικαιώματος της αντίστασης δεν φανερώνεται, τελικά, παρά μόνον αν έλθει *αντιμέτωπο με τη βία*. Η αντίσταση εκδηλώνεται ως πράξη και γίνεται αντιληπτή μόνον σε κατάσταση *απουσίας δικαίου*, σε μια κατάσταση στην οποία η νομιμότητα έχει ανασταλεί και έχει εγκατασταθεί μια *κατάσταση εξαίρεσης ή ανάγκης* (état d' exception)⁴⁹. Όταν η υπάρχουσα συνταγματική τάξη καταργείται ή αναστέλλεται, ο λαός, κάνοντας χρήση της πρωτογενούς κυριαρχίας του, στρέφεται, με όλα τα μέσα, στα οποία περιλαμβάνεται και η συλλογική βία, εναντίον των σφετεριστών και καταχραστών της εξουσίας με σκοπό την αποκατάσταση της δημοκρατικής τάξης, δηλαδή της κυριαρχίας του. Κοιταγμένο μέσα από αυτό το πρίσμα το δικαίωμα αντίστασης βρίσκεται στα όρια του Δικαίου, αναδύεται μέσα από ένα νομικό κενό, με σκοπό όμως ορατό και δεδομένο την εγκατάσταση μιας δημοκρατικής νομιμότητας. Επιτρέπει και δικαιολογεί τη συλλογική βία για να ξαναβρεί ο λαός και να οικειοποιηθεί εκ νέου την κυριαρχία του που βιάστηκε.

Τα προηγούμενα γνωρίσματα της αντίστασης την φέρνουν κοντά στη συντακτική εξουσία του λαού, την εμφανίζουν ως βίαιη ενεργοποίηση της

κυρίαρχης εξουσίας, η οποία εκδηλώνεται *πριν και πέρα από το Δίκαιο*, αλλά με σκοπό την εγκαθίδρυση ενός Δικαίου ή μιας νομιμότητας που θα νομιμοποιείται από την κυρίαρχη θέληση του Λαού. Για τον ελληνικό συνταγματισμό το δικαίωμα αντίστασης είναι τελικά ένα δικαίωμα του λαού να καταφεύγει στη συλλογική βία, προκειμένου να σώσει και να επιβάλει την πρωτογενή κυριαρχία του.

Η ιδιομορφία της συνταγματικής ρήτηρας του άρθρου 120 §4 του Ελληνικού Συντάγματος, που προκαλεί άλλωστε και το ενδιαφέρον της ξεχωριστής μελέτης της, έγκειται, όπως τονίστηκε, στην επίκληση του «πατριωτισμού», που η ίδια εμπεριέχει, και στην αναγωγή του σε βάθρο νομιμοποιητικό της αντίστασης. Η ρήτρα δείχνει και αποδεικνύει ότι μια διάταξη του θετού δικαίου δικαιολογεί την ύπαρξή της, προσκτά κύρος και παράγει αποτελέσματα «κανονιστικά», ακόμη και όταν απλώς εκφέρει κανόνα (norme) με αξία ηθικο-πολιτική. Η ίδια πρόταση αν διατυπωθεί αντίστροφα, καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα: μία καθαρά ηθικο-πολιτική γλωσσική εκφορά, που απευθύνεται στην πολιτική συνείδηση των πολιτών και είναι εγγεγραμμένη σε νομικό κείμενο, μπορεί να έχει την αποτελεσματικότητα μιας θετής νομικής διάταξης, που είναι προικισμένη με κυρώσεις και ικανότητα αποτελεσματικής εφαρμογής. Μπορεί, δηλαδή, να πειθαναγκάζει τους φορείς της εξουσίας και να τους υποβάλλει την ηθική συμπεριφορά να σέβονται τη συνταγματική νομιμότητα και να αποφεύγουν ενέργειες που τείνουν σε ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος και που οδηγούν σε εγκατάσταση εξουσίας αυταρχικής και καταπιεστικής. Η νομιμόφρονη αυτή στάση των Αρχών υποβάλλεται και διαμορφώνεται από την ηθικο-πολιτική πίεση που ασκεί η «πατριωτική» συνείδηση και η αγωνιστική παρουσία του λαού. Η συνταγματική ρήτρα

49. Τη στενή λογική εξάρτηση του δικαιώματος αντίστασης και της κατάστασης πολιορκίας ή εξαίρεσης έχει τονίσει στην εισήγησή του ο Fr. Saint-Bonnet, Droit de résistance et état d'exception, στο Colloque International, «Le droit de résistance à l'oppression», Dijon, 12-13 décembre, 2002.

της αντίστασης λειτουργεί, έτσι, ως δάδα που φωτίζει και κρατά σε διαρκή εγρήγορση τη δημοκρατική συνείδηση των πολιτών.

Η ελληνική συνταγματική τάξη, επικαλούμενη στο ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος τον πατριωτισμό των Ελλήνων, μας θυμίζει ότι το θεμέλιο της συνταγματικής νομιμοφροσύνης βρίσκεται *πέρα από το τυπικό Σύνταγμα και έξω από την νομική του εμβέλεια*. Η υπέρβαση της τυπικής συνταγματικότητας έχει στην προκειμένη περίπτωση το θεωρητικό προτέρημα ότι αποφεύγει την αδιέξοδη λογική αντιπαράθεση του δικαιώματος αντίστασης με το ισχύον Συνταγματικό Δίκαιο. Αποφεύγει, δηλαδή, να στρέψει ένα συνταγματικό δικαίωμα, το δικαίωμα αντίστασης απέναντι στο Δίκαιο του κράτους ή να αντιπαραθέσει μια πράξη θεμιτή (την αντίσταση) απέναντι σε μια κατάσταση αθέμιτη (την καταπίεση) και να την κρίνει με βάση το ισχύον ή το υπό εγκατάσταση Δίκαιο.

Τελικά, η θεσμική σημασία και η ηθικοπολιτική αξία της ακροτελεύτιας συνταγματικής ρήτρας αναδεικνύονται, όταν γίνει κατανοητό ότι το «δικαίωμα» αντίστασης υποστασιοποιείται, όταν δημιουργηθεί μια *κατάσταση άδεια ή κενή δικαίου*, όταν δημιουργηθεί ένας «χώρος δικαίκα κενός, νομικά γυμνός, μια ζώνη ανομίας όπου όλοι οι νομικοί προσδιορισμοί είναι απενεργοποιημένοι⁵⁰». Τόπος του φυσικός η *κατάσταση ανάγκης ή εξαίρεσης* (état d' exception) και προϋπόθεση θεσμική η αναστολή ισχύος του Συντάγματος. Η απουσία Συντάγματος επιδρά στο ίδιο το δικαίωμα αντίστασης, το οποίο βρίσκεται στιγμιαία άστεγο νομικά, χωρίς νομική κάλυψη ή επικάλυψη, γυμνό, όπως ένα «πραγματικό γεγονός». Στέκεται και κοιτάζει την κατάσταση ανομίας στην οποία έχει βρεθεί ως «μη δικαίωμα» ή ως ένα «πραγματικό» δικαίωμα. Βρίσκεται το ίδιο στα όρια μιας συνταγματικής τάξης υπό αναστολή και μιας πραγματικής κατάστασης

ή ανομίας που πασχίζει να μετεξελιχθεί σε νέα τάξη δικαίου. Βρίσκεται ταυτόχρονα *έξω και μέσα στο Δίκαιο*, για την ακρίβεια σε *έναν χώρο απουσίας Δικαίου*. Εξαρτημένο, όπως είναι λογικά και πραγματικά, από ένα «εξαιρετικό καθεστώς», από ένα καθεστώς αναστολής της συνταγματικής νομιμότητας, είναι αναγκασμένο να προσδιορίζεται δικαίκα από το καθεστώς αυτό: δεν είναι ούτε μέσα ούτε έξω από τη συνταγματική τάξη, αλλά σε «μια ζώνη απροσδιοριστίας και αναποφασιστικότητας, όπου Δίκαιο και μη Δίκαιο δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά αλληλοπροσδιορίζονται»⁵¹.

Μέσα βάση αυτούς τους συλλογισμούς δεν θα ήταν πλέον φρόνιμο να μελετά κανείς το δικαίωμα αντίστασης μέσα από τις λογικά ασυμφιλίωτες αντιθέσεις «βία ενάντια στο Δίκαιο», «δικαίωμα ενάντια στο Δίκαιο» και, τέλος, «ηθικό δικαίωμα απέναντι σε νομικό δικαίωμα». Ο νομικός χαρακτήρας (ή η «νομικότητα») του δικαιώματος αντίστασης δεν φαίνεται παρά εκ των υστέρων, όταν η συνταγματική νομιμότητα που έχει καταργηθεί ή ανασταλεί αποκαθίσταται με τη βία. Ο πολιτικός του χαρακτήρας, εξάλλου, προκύπτει από τη στενή σύνδεσή του με την κυριαρχία και την συντακτική εξουσία του λαού. Η ηθικο-πολιτική καταξί-

50. Giorgio Agamben, *Etat d' exception*, Homo Sacer II, Paris, Seuil, 2003, σ. 102.

51. Giorgio Agamben, *ό.π.*, σ. 43.

ωση του δικαιώματος αναδύεται, όμως, από τον σκοπό του: την υπεράσπιση της πολιτικής αυτονομίας ή της δυνατότητας αυτο-προσδιορισμού του Λαού, ως ενότητας ίσων και ελεύθερων πολιτών.